

МАРІЯ ВАЛЬО ЯК ДОСЛІДНИК ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА

Наталія Кошик

науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаніка

Марія Вальо — одна із перших дослідників в Україні, яка в 90-х роках ХХ ст. звернулася до вивчення і наукового осмислення друкованої спадщини відомого професійного видавця українських книжок та поштових листівок українознавчої тематики Якова Оренштайна з Коломиї (1875–1942). У низці публікацій М. Вальо достойно оцінила внесок Я. Оренштайна у розвиток української культури.

Ключові слова: *Марія Вальо, Яків Оренштайн (1875–1942), книго-видавнича справа, початок ХХ ст.*

Maria Valyo was one of the first Ukrainian explorers, who in the 90-th years of the XX century appealed to the study and comprehension of the printed inheritance of the famous professional editor of Ukrainian books and postcards Jakiv Orenshtain from Kolomyia (1875–1942). Maria Valyo in a row of publications properly estimated Jakiv Orenshtain's contribution to the development of Ukrainian culture.

Keywords: *Maria Valyo, Jakiv Orenshtain (1875–1942), publishing business, beginning of the XX century.*

Марія Вальо — одна из первых исследователей в Украине, которая обратилась в 90-х годах ХХ века к изучению книгопечатного наследия известного профессионального издателя украинских книг и почтовых открыток украиноведческой тематики Якова Оренштайна из города Коломыя (1875–1942). В своих публикациях М. Вальо достойно оценила вклад Я. Оренштайна в развитие украинской культуры.

Ключевые слова: *Марія Вальо, Яков Оренштайн (1875–1942), издательское дело, начало ХХ в.*

У статті висвітлено лише один аспект з багатогранної наукової спадщини Марії Вальо, пов'язаний з іменем Якова Оренштайна, професійного видавця українських книжок початку ХХ ст., власника двох відомих видавництв — «Галицької Накладні» в Коломиї (1903–1914) та «Української Накладні» в Лейпцигу-Берліні (1918–1932).

Дослідження М. Вальо книговидавничої діяльності Я. Оренштайна припадають на 90-ті роки ХХ ст. — період, коли вчені могли вільно вибирати тематику та об'єкт дослідження відповідно до свого кола зацікавлень і можливостей. Наукові інтереси М. Вальо відзначалися різноманітністю, її плани і задуми містили багато цікавих ідей, наукові дослідження були важливою складовою її життєдіяльності.

Чому М. Вальо зацікавилася особою Я. Оренштайна, за словами Лева Биковського, «... українського джентельмена західно-європейського покрою і жидівської національності» [1, с. 21], нам остаточно не вдалося встановити, але вчена зазначає, що дослідження почалося з факту виявлення у колишньому спецфонді Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника книготорговельного каталогу видавництв «Галицької Накладні» та «Української Накладні», який Я. Оренштайн надрукував у Берліні у 1921 р. [12]. Цей каталог підсумовує видавничий доробок Я. Оренштайна орієнтовно за 1903–1919 р., він невеликий за обсягом, але вміщує відомості більше, ніж про 350 книжкових видань, а також про поштові тематичні листівки та портрети. Матеріали у ньому систематизовані у 21 розділі за комбінованою системою: видавничі жанри, тематичні рубрики, книжкові серії. Наприклад, найбільший сьомий розділ, який презентує відому книжкову серію «Загальна бібліотека», містить записи, починаючи з першого тому — до чергового, 157-го тому. Укладач у книзі не зазначений, але на основі вивчення листування видавця з відомим вченим і громадським діячем Олександром Барвінським, М. Вальо вдалося встановити, що уклав його сам Я. Оренштайн [6, с. 257]. Бібліографічні записи у каталозі не нумеровані, описи скорочені, містять відомості лише про автора книги, назву і ціну в німецьких марках.

М. Вальо шкодувала, що тоді їй не вдалося розшукати повніший каталог, який уклав Василь Сімович у 1922 р. [11], ознайомитися з яким сьогодні можна у відділі україніки ЛННБ України ім. В. Стефаника.

У науковому доробку Вальо є сім публікацій про Я. Оренштайна як у виданнях бібліотеки, так і поза її межами, а саме: дві газетні статті (1994) [7], виступ на науковій конференції, яка проходила у ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України у грудні 1995 р. з подальшою його публікацією [8], передмова до каталогу виставки «Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи», присвяченої

120-річчю від дня народження Оренштайна (1998) [4], одна журнальна стаття (Київ, 1998) [3], публікації в енциклопедичних виданнях — «Українська журналістика в іменах» (1999) [6] та «Енциклопедія історії України» (Київ, 2010) [5].

М. Вальо довелося по «зернинці» збирати відомості про Я. Оренштайна. Гасла із «Української загальної енциклопедії» (1930-ті роки) та «Енциклопедії українознавства» містять лише короткі загальні дані про видавця. Частина матеріалів із діаспори, наприклад праці Лева Биковського [1; 2], Анатолія Курдидика [13], були ще тоді недоступні, як і каталог видавництва Я. Оренштайна, який уклав Зенон Кузеля у 1926 р. (не виявлений і досі). Відомий «Polski słownik biograficzny» не містить гасла про Оренштайна, хоча він заслуговує на це як колишній громадянин Польщі.

Як зазначають дослідники, в кінці XIX — на початку XX ст. друкарська справа дуже часто перебувала в руках євреїв і переходила як родинна спадкова підприємницька діяльність до наступних поколінь. Крім того, мусила приносити непоганий прибуток. Яків Оренштайн теж належав до родини спадкових друкарів.

Перші два повідомлення М. Вальо під назвою «Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи» появились у львівських газетах у квітні 1994 р. — у «Літературному Львові», органі Львівського відділення Спілки письменників України, та у газеті «Шофар»* Товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема [7].

Вже у цих перших працях М. Вальо високо оцінила діяльність Я. Оренштайна, використавши означення «феномен». У чому ж полягав феномен Оренштайна? Цей високоосвічений підприємець майже 30 років свого життя присвятив справі українського книгодрукування, видав сотні томів класиків української літератури, таких як: Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Іван Нечуй-Левицький, Марко Вовчок, Богдан Лепкий та багатьох інших. Видав кращі зразки світової літератури українською мовою, ґрунтовні праці з літературознавства, історії України, наукові дослідження з різних галузей знань, словники, збірки українських народних, маршових, стрілецьких пісень, українських гімнів, ілюстровані дитячі книжечки, друкував мапи та залишив багату спадщину кольорових

* Шофар — назва єврейського музичного інструмента на зразок труби.

поштових листівок українознавчої тематики (на сьогодні виявлено 443 одиниці) [19].

Наступним кроком у повнішому розкритті діяльності Оренштайна була доповідь М. Вальо «Видавнича діяльність Якова Оренштайна в контексті українського національного відродження», з якою вона виступила на третій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції у грудні 1995 р. з одночасною публікацією цієї доповіді у матеріалах: «Українська періодика: історія і сучасність» (1995) [8].

Доповідь і публікація М. Вальо базувалися на доступних опублікованих джерелах, зокрема на згаданому каталозі видань Я. Оренштайна (Берлін, 1921), статті Дмитра Дорошенка у станіславському журналі «Книжка» (1921) [10] та виявлених М. Вальо багатих архівних матеріалах, зокрема епістолярній спадщині видавця, збереженій в архівах Львова, Чернівців та інших міст України.

М. Вальо опрацювала понад сотню листів Я. Оренштайна, з них близько 50 листів до Олександра Барвінського за 1911–1922 рр., які зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: «Написані спочатку українською, згодом німецькою мовами, ці листи, крім бездоганної фахової освіченості автора, відображають не тільки високу інтелігентність, ерудицію, глибоку пошану до адресата, але й водночас, його ненав'язливість і почуття особистої гідності у стосунках з цим відомим вченим, послом галицького і віденського сеймів, радником Двору, громадським діячем» [8, с. 34]. Дослідниця знайшла важливі відомості майже у 50-ти листах Я. Оренштайна за 1910–1920-ті рр. до Василя Сімовича, які зберігаються в архіві цього вченого у Чернівцях; у листах видавця 1920-х років до тодішнього голови товариства «Просвіта» Михайла Галушинського у фондах Львівського історичного музею; у листах до письменника Антона Крушельницького у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові.

У наступних ґрунтовних публікаціях М. Вальо вдалося розширити скупі біографічні відомості про Я. Оренштайна, охарактеризувати багатий видавничий репертуар його підприємств, зробивши наголос власне на книговидавничій спадщині Я. Оренштайна, відобразити характер і розвиток діяльності видавця в історичному аспекті та підкреслити унікальність його внеску у розвиток української

видавничої справи: «Успіх його українських видань забезпечувала вдумлива програма, зорієнтована на поширення доброї української книжки серед народу та залучення до співпраці українських письменників і вчених — О. Барвінського, А. Крушельницького, Б. Лепкого, В. Сімовича та ін.» [5, с. 631].

У 1995 р. М. Вальо була автором ідеї та консультантом у створенні книжкової виставки у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, присвяченої 120-річчю від дня народження Я. Оренштайна та наполягла на виданні каталогу цієї виставки — «Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи» (1998). М. Вальо написала вступну статтю «Видавнича діяльність Якова Оренштайна у контексті української культури» [4], яку німецькою мовою переклав Алойз Вольдан, професор славістики університету із Зальцбурга (Австрія). Ця стаття М. Вальо із незначними авторськими правками була передрукована у «Віснику Книжкової палати» (1998) [3].

Варто принагідно підкреслити, що практика видання каталогів окремих важливих книжкових виставок, які проводилися в межах бібліотеки і на її фондах, заслуговує найвищого схвалення. Такі каталоги свідчать про конкретну наукову роботу, містять відомості про сформований масив книг певної тематики, допомагають читачам швидко знайти корисну інформацію та розкривають унікальність фондів бібліотеки.

Наступним кроком у належній оцінці і популяризації діяльності Я. Оренштайна була стаття М. Вальо «Оренштайн Яків», поміщена у шостому випуску багатотомового видання бібліотеки «Українська журналістика в іменах» в 1999 р. [6].

Остання публікація М. Вальо стосовно зазначеної теми — це гасло «Оренштайн Яків» в «Енциклопедії історії України» (2010) [5]. Написана інформація про Я. Оренштайна значно раніше, ніж дата виходу у світ сьомого тому, публікація містить стислі відомості про видавничий репертуар підприємств Я. Оренштайна. Портрет видавця відсутній, дати народження і смерті обмежені лише роками — 1875–1944 (рік смерті орієнтовний).

Важливим фактом в історії дослідження діяльності Я. Оренштайна є те, що Марія Вальо звернула увагу на потребу ґрунтовного вивчення постаті незаслужено забутого видавця, порушила питання про важливість його спадщини у сфері українського

книгодрукування та однією з перших в пострадянський час (1994) опублікувала низку матеріалів про нього. Другим дослідником (з незначним відривом у кілька місяців і незалежно від М. Вальо) є Євген Пшеничний, професор Дрогобицького пединституту (тепер Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка), який виступив з доповіддю «Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність» на конференції у Києві «Єврейська історія та культура в Україні» [18].

Промовистим свідченням того, що публікації М. Вальо — вагомий здобуток в дослідженні видавничої діяльності Я. Оренштайна є те, що наступні дослідники постаті Я. Оренштайна як видавця і діяча української культури у своїх працях використовують базові напрацювання М. Вальо, зокрема: Іван Монолатій [14; 15], Микола Васильчук [9], Микола Савчук [16] та ін.

Окремо варто виділити наукові праці Івана Монолатія, професора Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ), доктора політичних наук, молодого талановитого вченого, який досліджує міжетнічні взаємини на західноукраїнських землях початку ХХ ст. Він є автором десятка монографій на цю тематику і низки наукових статей. Вчений, аналізуючи взаємини етнічних груп населення — українців, поляків, німців, євреїв, стверджує, що єврейські видавці і видавництва ставали потужним фактором міжетнічних контактів в окреслений період. І. Монолатій сформулював суспільно-політичний портрет Я. Оренштайна на тлі поліетнічних взаємин в етнорелігійних громадах та суспільстві, але не акцентує на його книговидавничій діяльності. Його публікації базуються на оригінальних документах, які він розшукав в архівах Івано-Франківська, Коломиї, Львова, Кракова, Варшави і навіть в Ізраїлі.

В результаті пошуків вченому вдалося уточнити важливі факти біографії Я. Оренштайна, які не мала можливості віднайти М. Вальо. Зокрема, він виявив виписку з метрики Я. Оренштайна, зроблену 22 серпня 1924 р. в ДАІФО, згідно з якою видавець народився 25 лютого 1875 р. в Коломиї, є сином Саула й Альти Марієм з Готлібів [15, с. 154].

М. Вальо припускала, що Я. Оренштайн закінчив Коломийську гімназію, однак І. Монолатій не підтверджує цього факту, тому що

не знайшов прізвища Я. Оренштайна серед переліку випускників Коломийської гімназії за 1885–1893 рр., років його ймовірного навчання. Дослідник припускає, що Я. Оренштайн навчався в коломийській школі фундації барона Гірша, де загальний курс навчання був розрахований на 4 роки і відповідав 4 вищим класам гімназії. На користь твердження Монолатія свідчить документ — уривок з листа Я. Оренштайна до керівника Станіславівського воєводського управління, де він твердить, що є тільки промисловцем [15, с. 156].

До недавнього часу не були відомі дата і місце смерті Я. Оренштайна, більшість дослідників припускали — 1944 р. У 2014 р. І. Монолатій стажувався в ізраїльському меморіалі жертвам Голокосту «Яд Вашем» і там виявив документ, який точно вказує місце і дату розстрілу Я. Оренштайна — 12 вересня 1942 р. у гетто у Варшаві, буквально за кілька днів перед відправленням у концтабір Трєблінка. Цей факт він оприлюднив у своєму інтерв'ю «Історична пам'ять — велика політика», яке записала Олена Нечвідова 6 серпня 2014 р. [14].

Треба відзначити, що М. Вальо зробила великий внесок у дослідження діяльності Я. Оренштайна, оскільки їй вдалося розшукати чимало документальних джерел і матеріалів, які уможливили охарактеризувати не тільки обсяги і динаміку книговидавничої діяльності Я. Оренштайна, а й розглянути її в тісному контексті з розвитком української культури. Характеризуючи науковий здобуток М. Вальо, професор І. Монолатій зазначив: «Зауважимо: витоки, розвиток і форми Оренштайнової діяльності в контексті українського національного відродження, його книговидавничий феномен в українському контексті серйозно вивчено й досить повно висвітлено» [15, с. 153].

* * *

Кілька слів-спогадів про Марію Андріївну — кандидата філологічних наук, багаторічного співробітника відділу наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаника. Майже сорок років, з кінця 1972 до 2011 року, її щоденний робочий маршрут пролягав з вулиці Коцюбинського — на вулицю Стефаника. Вчена любила свою працю в бібліотеці, де було стільки доступних безцінних джерел для наукових досліджень на вибір і уподобання.

Марія Андріївна належала до світлих особистостей, людей з добрим, чуйним серцем і молодою душею. Демократизм її вдачі відчувався у ставленні до нас, молодих і «зелених», як до рівних собі. Мала дуже добру пам'ять, щиро і щедро ділилася своїми знаннями з кожним, хто звертався до неї за допомогою, заохочувала молодих працівників до наукової роботи та радо підказувала їм напрями можливих наукових досліджень. Спілкувалася з широким колом українських вчених, літераторів з різних куточків України і поза її межами, була активна в громадському житті, виступала на всіх бібліотечних імпрезах, висловлюючи свою думку ґрунтовно і нестандартно. Як член вченої ради бібліотеки і учасник редколегії установи, виконувала великий обсяг редакторської роботи, через її руки проходила велика кількість підготованих до друку покажчиків, збірників, статей. Читала прискіпливо, відповідально, доброзичливо роблячи слушні зауваження.

Щоденну працю вченої ми, її колеги, мали можливість спостерігати безпосередньо за її робочим столом і не тільки. Любила працювати в робочі години, усамітнівшись спочатку у першому читальному залі бібліотеки, пізніше — у третьому комп'ютерному залі за окремим столиком під вікном, після шостої години — на робочому місці, коли ми всі йшли додому, продовжувала вдома, обклавшись паперами, виписками, книжками. Найпродуктивнішими були нічні години праці. Творилося не завжди легко, тому писала, креслила написане, переписувала, радилася зі спеціалістами, прислухалася до мудрих порад.

Була цікавим оповідачем житейських історій. Улюбленим, часто вживаним звертанням до свого співбесідника, було слово «сонечко», а найвищою позитивною оцінкою якоїсь творчої роботи було означення: «Фантастично добре!».

Дуже зворушливі слова про Марію Андріївну написала Валентина Соболь, професор кафедри україністики Варшавського університету у ювілейному есе «Марії Вальо — 80», надрукованому у «Варшавських українознавчих записках» [17]. В. Соболь ось як підсумовує наукове надбання вченої: «Марія Вальо утверджувала справжню науково-бібліографічну україніку в Україні та поза її межами, ціною чималих втрат, але величезної копіткою

праці. Та праця матеріалізувалася в цікаві та змістовні книжки, в сотні статей, рецензій, виступів, в народження ... телепередачі [«Слово про слово», присвяченої Ірині Вільде, ведуча Софія Кохмат], котра по-новому освітлює образ Ірини Вільде, так і нашої високостойної ювілярки» [17, с. 347].

1. *Биковський Л.* Книгарні — Бібліотеки — Академія : спомини (1918–1922) / *Лев Биковський*. — Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1971. — 153 с. — (Українське Історичне товариство ; серія: Мемуаристика ; чис. 2).
2. *Биковський Л.* Яків Оренштайн : (спомини) / *Лев Биковський* // *Наша Батьківщина* (Нью Йорк). — 1963. — Чис. 21/22. — С. 4-5 ; чис. 23. — С. 4 ; чис. 24/25. — С. 76.
3. *Вальо М.* Видавнича діяльність Якова Оренштайна в контексті української культури / *Марія Вальо* // *Вісник Книжкової палати* (Київ). — 1998. — № 4. — С. 25-27 : іл., портр.
4. *Вальо М.* Видавнича діяльність Якова Оренштайна у контексті української культури : [передмова] / *Марія Вальо* // *Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи : каталог виставки (до 120-річчя від дня народження)* / уклад.: *Олена Канчалаба, Іван Гречко*. — Львів, 1998. — С. 6-13.
5. *Вальо М.* Оренштайн Яків / *М. Вальо* // *Енциклопедія історії України*. — Київ, 2010. — Т. 7 : Мл-О. — С. 631-632.
6. *Вальо М.* Оренштайн Яків / *М. Вальо* // *Українська журналістика в іменах : матеріали до енцикл. словника / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики ; за ред. М. М. Романюка*. — Львів, 1999. — Вип. 6. — С. 253-259.
7. *Вальо М.* Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи / *Марія Вальо* // *Літературний Львів*. — 1994. — Чис. 10/11. — С. 13 ; *Шофар* (Львів). — 1994. — Квіт. (№ 4). — С. 6.
8. *Вальо М. А.* Видавнича діяльність Якова Оренштайна в контексті українського національного відродження / *М. А. Вальо* // *Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 груд. 1995 р.* — Львів, 1995. — С. 32-37.
9. *Васильчук М.* Українська видавнича справа в Коломиї (друга пол. ХІХ — ХХ ст.) / *Микола Васильчук*. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Коломия : Вік, 2012. — 224 с.
10. *Дорошенко Д.* Українські видавництва за кордоном в 1918–1919 рр. / *Дмитро Дорошенко* // *Книжка* (Станіславів). — 1921. — Груд. (чис. 4/6). — С. 82-85.

11. Каталог видавництв: «Українська Накладня», Київ-Ляйпціг; «Галицька Накладня», Коломия; «Ukrainian Publishing», Winnipeg Man; «Українське видавництво в Катеринославі»; Т-во «Дзвін», Київ-Відень / уклад. і авт. передм. *Василь В...ля [Василь Сімович]*, (с. 3-9). — Berlin : [Українська Накладня]. Друкарня К. Г. Редера в Ляйпцігу, 1922. — 64 с.
12. Каталог «Української Накладні», Київ-Ляйпціг; «Галицької Накладні», Коломия; «Ukrainian Publishing», Winnipeg Man, Кооперативного т-ва «Українське видавництво в Катеринославі» / [уклад. *Я. Оренштайн*]. — Berlin : Издательства Я. Оренштайна, Коломия, 1921. — [16] с.
13. *Курдидик А.* Друковане слово в Коломії / *Анатоль Курдидик* // Коломия й Коломийщина : збірник споминів і статей про недавнє минуле. — Філадельфія : Видання Комітету Коломийян, 1988. — С. 313-324. — (Наукове Товариство імені Шевченка, Український архів ; т. 46).
14. *Монолатій І.* Історична пам'ять — велика політика : [Електронний ресурс] / розмову з д-ром політ. наук *І. Монолатієм* записала *Олена Нечвідова*. — Режим доступу : ZBRUC. eu/node/25322. — Назва з екрана. — Дата перегляду: 6 серп. 2014 р.
15. *Монолатій І.* «Український джентльмен західно-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрету видавця Якова Оренштайна / *Іван Монолатій* // *Judaica Ukrainica* (Київ). — 2013. — № 2. — С. 152-186.
16. *Савчук М.* «Загальна бібліотека» / *Микола Савчук* // Енциклопедія Коломийщини / за ред. *Миколи Савчука*. — Коломия : Вік, 2014. — Зшиток 6. — С. 70-71.
17. *Соболь В.* Марії Вальо — 80 / *Валентина Соболь* // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze* = Варшавські українознавчі записки / за ред. *Стефана Козака*. — Варшава, 2006. — Чис. 21/ 22. — С. 345-347.
18. *Пшеничний Є.* Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність / *Євген Пшеничний* // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., Київ, 8-9 груд. 1994 р. — Київ, 1995. — С. 160-164.
19. Україна в поштовій листівці видавництва Якова Оренштайна / упоряд.: *Валерій Ковтун, Сергій Полегенький* ; передм.: *Микола Васильчук, Іван Монолатій*. — Коломия : Вік, 2004. — 226 с. — (Серія «Українське мистецтво у старій листівці» ; вип. 2).